

Тема 7. Україна у міжвоєнний період, роки Другої світової війни та першому повоєнному десятиріччі (Україна у 50-ті рр. ХХ ст. – 20-ті рр. ХХІ ст.).

Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало свою щирю вдячність за звільнення від польського гноблення та за омріяне возз'єднання українських земель. На честь "визволителів" у містах і селах зводилися тріумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами, їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями а хоругвами та Іконами,

Однак у процесі утвердження тоталітарного режиму первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Позитивні соціально-економічні та культурно-освітні зміни на ново приєднаних землях супроводжувалися масовими репресіями, які спрямовувалися проти всіх, "хто міг би" чинити опір новим порядкам. Згідно з інструкцією НКВС, до категорії "ворогів народу" зараховувалися всі члени колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласники, чиновники, учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів та ін. Згодом до них приєднали селян, які виступали проти насильницької колективізації.

Найпоширенішим різновидом репресій були депортації, коли тисячі ні в чому не винних людей, затаврованих як "вороги народу", без будь-якого слідства, суду та навіть без формального звинувачення арештовували і в товарних вагонах вивозили в глиб СРСР. Чимало їх гинули по дорозі. Ті ж, хто виживав, у нелюдських умовах змушені були працювати на благо "соціалістичної Батьківщини".

Водночас із репресіями на ново приєднаних територіях було створено широку тюремну мережу. На поч. 1941 р. там перебувало бл. 25 тис. ув'язнених, головним чином студенти, вчителі, лікарі, адвокати, представники заможнішого населення. Особливо трагічно склалася їхня доля з початком німецько-радянської війни, коли нарком внутрішніх справ Л. Берія розпорядився "...розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрати у великих розмірах". Вже 5 липня йому доповіли про виконану "роботу", тобто розстріли в'язнів, — всього понад 15 тис. осіб.

Загалом за 1939—1941 рр. жертвами репресій — депортацій, ув'язнень, розстрілів — став чи не кожен 10-й мешканець Західної України. В одній лише Галичині, за підрахунками дослідників, за той період населення зменшилося майже на 700 000 осіб, Тільки за один рік до 90 000 осіб було репресовано за політичними ознаками на Буковині та в Бессарабії. Ці дані свідчать, що репресії комуністичного режиму як у цілому по Україні, так і на ново приєднаних західноукраїнських землях, мали масовий характер і були спрямовані на знищення та асиміляцію української нації.

Порятунок для багатьох західних українців від комуністичних репресій стали втечі у німецьку зону окупації — т.зв. Генеральне губернаторство, до якого належала й частина етнічних українських земель. Протягом 1939—1940 рр. сюди втекли до 30 тис. осіб, передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Тут виникали українські громадсько-культурні організації, відкривали школи, комітети самопомоги, кооперативні, молодіжні та спортивні організації тощо. Навесні 1940 р. для захисту соціально-економічних інтересів українців у Генерал-губернаторстві було створено координаційний орган під назвою Український центральний комітет, який очолив відомий учений В. Кубійович.

Ті українці, що залишилися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам. Активною була позиція церкви, насамперед греко-католицької на чолі з митрополитом А. Шептицьким, яка надавала значну моральну підтримку населенню та відкрито протестувала проти численних насильств з боку нової влади, апелювала до вищого державного керівництва. Чинити опір намагалася також молодь, насамперед студентська, відмовляючись вступати до комсомолу та відвідувати лекції з марксизму-ленінізму, розповсюджуючи антирадянські листівки.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, стала ОУН. Маючи великий досвід нелегальної діяльності, вона постійно поповнювалася новими кадрами, які не хотіли миритися з панівним режимом. Націоналісти розповсюджували антирадянські прокламації, вивішували синьо-жовті прапори, перешкоджали проведенню виборів та колективізації, вбивали представників радянської адміністрації тощо. Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол після вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримирених організацій: ОУН бандерівської (ОУН-б), або революційної, очолюваної С. Баядерою, та ОУН-мельниківської (ОУН-м), очолюваної А. Мельником, які впродовж багатьох років поборювали одна одну. Це завдало великої шкоди всьому українському національно-визвольному рухові, хоча ОУН і надалі залишалася єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Отже, приєднання західноукраїнських земель до УРСР було визначною подією, важливим етапом у боротьбі за соборність, у результаті якого вперше за 1 кілька століть історії переважна більшість українців об'єдналася в межах однієї держави. Однак реалізація цієї акції мала окупаційний характер, оскільки була наслідком злочинної змови двох диктаторів та завдала невимовних страждань великій частині населення Західної України, серед якого у результаті запанували антикомуністичні та антирадянські настрої. До того ж, приєднуючи західноукраїнські землі, радянський режим переймався не інтересами українського народу, а прагненням назавжди покінчити там із національно-визвольним рухом.

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Тому "українське питання" було одним з найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об'єктом безсоромного торгу на "дипломатичному ринку". Ініціатором гендлю виявилася нацистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. Першою жертвою стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині. Ще вдалішими мали стати наступні "торги", адже значною мірою за рахунок Західної України А. Гітлер планував окупувати Польщу, унеможливити формування антинацистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція і СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на той самий СРСР.

Як з'ясувалося, розрахунки фюрера справдилися. Вже 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом було підписано договір про ненапад — "пакт Ріббентропа — Молотова" терміном на 10 років та таємний протокол до нього, за яким Європа фактично була розділена на сфери впливу між тоталітарними режимами — нацистським і комуністичним. Зокрема, передбачався поділ Польщі, згідно з яким до СРСР мали відійти західноукраїнські та західнобілоруські землі. Тривалий час комуністи виправдовували альянс із нацистами необхідністю відвести воєнну загрозу від своєї країни. Насправді, радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним прагнуло спрямувати німецьку агресію на Захід, насамперед проти Англії та Франції, щоб дочекатися, коли "капіталісти перегризуться між собою", а тоді запровадити в Європі радянські порядки. Однак усе сталося "з точністю до навпаки": в результаті відмови Радянського Союзу від дальших переговорів з Англією та Францією про формування антинацистської коаліції (щоправда, вина за зрив переговорів лежить і на згаданих державах, оскільки вони постійно зволікали з підписанням договору) та у зв'язку з наступним перетворенням Польщі на стратегічний плацдарм нападу Німеччини на СРСР початок німецько-радянської війни став значно ближчим.

Безпосереднім наслідком німецько-радянських домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939р. Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники: Англія і Франція. Так вибухнула Друга світова війна, найжорстокіша в історії людства. 17 вересня під приводом захисту "єдинокровних братів" у війну вступив СРСР, чого Польща явно не очікувала. В результаті вже 27 вересня Варшава капітулювала. У Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі та інших містах відбулися спільні паради союзних військ

— радянських і німецьких. Отже, Радянський Союз не тільки сприяв розв'язуванню Другої світової війни, а й на її початковому етапі став фактичним союзником нацистської Німеччини.

Тісне радянсько-німецьке зближення на основі тоталітарної сутності двох режимів, зневаги до прав людини та міжнародного права засвідчили укладений 28 вересня 1939 р. новий договір про дружбу і кордон та секретні протоколи до нього, які уточнювали розмежувальну лінію між СРСР і Німеччиною— т.зв. лінію Керзона і формально підтверджували включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Протягом півстоліття Радянський Союз заперечував сам факт укладання таємних договорів з Німеччиною, прагнучи уникнути відповідальності за співучасть у розв'язанні Другої світової війни.

Радянсько-німецькі домовленості створили також сприятливі умови для вирішення проблеми Північної Буковини та Бессарабії. Тому 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її відмовитися від цих споконвічних українських територій, населених переважно українцями. За ухвалою Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія увійшли до складу Радянської України.

На приєднаних землях було ліквідовано старий адміністративний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Ровенську, Львівську, Тернопільську,

Станіславську, Чернівецьку та Акерманську області. За межами УРСР залишалися Закарпаття, окуповане Угорщиною, та т.зв. Закерзоння — Холмщина, лівобережне Надсяння, Лемківщина і

Підляшшя, яке входило до Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої території Польщі.

Найсерйознішим випробуванням для населення ново приєднаних територій була радянська — запровадження нових радянських порядків. Заходи радянської влади включали конфіскацію поміщицьких земель та частковий розподіл їх між безземельними та малоземельними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі й банків і 8-годинний робочий день, розвиток медичного обслуговування, обмеження безробіття тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: запровадження української мови, збільшення кількості українських шкіл та ВНЗ, преси, завезення великої кількості книг українською мовою тощо.

Підпорядкувавши місцеве життя, радянська адміністрація, щоб запобігти поширенню національно-визвольних ідей із Західної України на УРСР, взялася за нещадну руйнацію тут культурно-освітніх, громадсько-політичних, економічних осередків та традицій. У результаті припинили існування політичні партії, за винятком більшовицької, усі інші інституції неполітичного характеру, було ліквідовано вільну пресу. Всеохопною стала політична цензура. У всіх школах запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови. Почалися гоніння на греко-католицьку церкву. Запанувала суворі уніфікація думки.

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Незважаючи на те, що на кінець 1930-х років масовий огульний терор припинився, його жахливі наслідки, передусім морально-психологічні, й далі справляли згубний вплив на суспільство. На підприємствах відчувалася гостра нестача спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці режим намагався усунути притаманними йому наказними методами. Так, за найменше порушення — прогул, запізнення чи випуск неякісної продукції працівника звільняли з роботи, а нерідко й позбавляли волі.

Па початок 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої "матеріально-технічної бази соціалізму" як, по суті, потужного воєнно-промислового комплексу. Українська промисловість була його наріжним каменем. У 1940 р. Україна видобувала 50,5 % загальносоюзного обсягу видобутку вугілля, виробляла 64,7 % чавуну, 48,8 сталі, 67,6 залізної руди, 25,7 % електроенергії, тощо. У тому самому році українські колгоспи дали понад 20 % загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 цукру, 20 % м'яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення у деяких галузях важкої промисловості, їхні результати значною мірою були знівельовані авантюрою політикою комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., розгром німецьких військ у Курській битві в серпні 1943 р., самовіддана праця мільйонів людей у тилу під гаслом "Все — для фронту, все — для перемоги", а також допомога союзників по антигітлерівській коаліції створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для оволодіння Лівобережною Україною, форсування Дніпра та створення стратегічних плацдармів на Правобережжі. Забезпечивши чисельну перевагу над ворогом, радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

У результаті успішної Чернігівсько-Прип'ятської операції, що почалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони визволили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин — останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли також війська Воронезького фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили Гітлера прибути зі ставки в Східній Пруссії до Вінниці. Нацистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. від гітлерівців очистили Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Німецьким військам не вдалося утримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну операцію за оволодіння Донбасом війська Південного і Південно-Західного фронтів почали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня і з м. Сталіно (Донецьк). Частини Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника війни мусили проводити переправу через Дніпро. На правий

берег пливли хто як кіт: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тисячами тонули в холодній осінній воді.

Тоді ж розгорнувся наступ у напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська. За вміле керівництво бойовими діями під час штурму Запоріжжя, яке зайняли 14 жовтня, групу командирів нагородила орденом Б. Хмельницького, заснованим у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на р. Молочна і "закрили" в Криму 200-тисячну 17-ту армію.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частини колишнього Воронежського, а тоді 1-го Українського фронту почали рішучий наступ на Київ. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці більшовицького перевороту. 6 листопада ціною величезних жертв радянські війська ввійшли до Києва.

У 1944 р. було проведено низку операцій, котрі дали змогу 4 Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ "Південь" і групу "А", зайняти всю Україну і Крим. Так, у результаті успішної Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. майже повністю очистили від німецьких військ Житомирську частково Київську, Вінницьку і Ровенську області. Війська 2-го Українського фронту під час Кіровоградської операції не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточених 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією праве крило 1-го Українського фронту провело Ровенсько-Луцьку операцію, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно почали наступ 3 Українських фронти. З 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом, Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон з Румунією. Успішно розвивали радянські війська наступ на півдні України, 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня — Миколаїв, 10 квітня — Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

10 червня 1944 р. розпочалася літня кампанія радянських військ, якій передувало відкриття союзниками по антигітлерівській коаліції 6 червня Другого фронту. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами (поряд з німцями там воювала дивізія "Галичина", що складалася з українців, котрі сподівалися перетворити її на повноцінну українську армію) радянські частини 27 липня ввійшли до Львова і Станіслава. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. У результаті Карпатсько-Ужгородської операції закінчилося звільнення від нацистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося визволення Закарпатської України. Остання подія створила умови для воз'єднання українських земель. У травні 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехословаччини підписали договір про передачу Закарпатської України до складу УРСР, що збільшило територію останньої до 577 тис. кв. км.

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ поставив перед керівництвом УПА складне питання: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? Провід ОУН і УПА, сподіваючись на зіткнення західних країн і СРСР, вирішив продовжувати боротьбу, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Щоправда, у протистоянні між німецьким військом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій.

У квітні 1945 р. Червона армія почала штурм Берліна. 8 травня нацистська Німеччина капітулювала, а 9 травня було відзначено день Перемоги. Влітку того самого року радянські війська спільно із союзниками розгромили й далекогосхідного агресора — Японію, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна.

Вагомий внесок у перемогу над ворогом зробили українці, 4,5—6 млн. яких боролися у складі Червоної армії та радянських партизан, УПА, військових формувань СІЛА, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини тощо.

Незважаючи на перемогу над нацизмом, у політичному і культурному житті СРСР нічого не змінилось. ЦК більшовицької партії на чолі зі Сталіним, стурбований, щоб не похитнулися ідеологічні впливи комуністичних ідей на десятки мільйонів людей, які перебували під окупацією та за кордоном, вдавався до превентивних заходів. На другий день після капітуляції Німеччини було видано наказ про створення концентраційних таборів на 1 млн. осіб для червоноармійців, які були у німецькому полоні. Ще раніше, у травні 1944 р., комуністичний режим вдався до масової депортації народів, які нібито

виявляли "нелояльність" щодо радянської влади. У той час з Криму було виселено 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. Подібні плани розроблялися й щодо українців.

Сталін і його оточення виробили план нещадної боротьби з інакодумством. Ідеологічний відділ ЦК ВКП(б) накинувся на "гнилу" західну буржуазну культуру, що, як і капіталізм, є "умираюча, розтлінна, ворожа і шкідлива для радянських людей". Було піддано нищівній критиці ленинградські журнали "Звезда" і "Ленинград". Постраждало багато талановитих письменників, зокрема М. Зощенко, А. Ахматова та ін.

Паралельно почалося зростання великодержавного російського шовінізму. Газети з номера в номер наголошували на абсолютному пріоритеті російського народу в літературі, мистецтві, науці та техніці. З'явилися статті про "безрідних космополітів", котрі нехтують великими талантами росіян. Навіть Т. Шевченко й І. Франко, за влучним висловом публіциста В. Дружбинського, потрібні були не самі по собі, а лише як "молодші брати великих російських революціонерів". Далі ця всесоюзна боротьба автоматично переросла в цькування національної інтелігенції, що й було ідеєю всієї кампанії.

З Москви ідеологічні звинувачення посипалися на Україну. Оскільки вона була під окупацією гітлерівців, то, мовляв, уся заражена буржуазним духом. Тривали звинувачення у відродженні в Україні "буржуазного націоналізму". Неодноразово наголошувалося на необхідності викорінення "ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології", "націоналістичної концепції" в літературі та мистецтві.

Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов та його поплічники з ідеології почали брудну кампанію цькування української інтелігенції. Лише впродовж серпня — жовтня 1946 р. видано 5 ідеологічних постанов: про "Історію української літератури", про журнали "Перець", "Вітчизна", 2 постанови про репертуар театрів. Дісталось недавно звільненому з концтабору О. Вишні за спробу довести свою самотність. Не пощадили й таких визваних майстрів слова, як М. Рильський, Ю. Яновський, О. Довженко, В. Сосюра та ін. Авторів "Історії української літератури" звинуватили в аполітичності, а "Історії України" — у спотвореному зображенні минулого українського народу. Злива критики впала на В. Сосюру за вірш "Любів Україну". Недостатню увагу до ролі росіян в опері "Богдан Хмельницький" закидали композиторові К. Данькевичу. Колективам усіх газет та журналів було вказано на необхідність глибше висвітлювати "комуністичне будівництво", а не зосереджуватися на вузькій місцевій тематиці, що, мовляв, веде до "буржуазного націоналізму".

Не було пощади західноукраїнській інтелігенції. Уцілили ті її представники, які вчасно емігрували на Захід. Інші, як правило, були закатовані, перебували в концтаборах або піддавалися адміністративним гонінням. Було влаштоване справжнє судилище над письменником, вченим і громадським діячем М. Рудницьким. Після загибелі в 1949 р. письменника-комуніста Я. Галана арешти, звільнення та публічні каяття інтелігенції стали нормою.

Широкомасштабною кампанією морально-політичного тиску на суспільство стала боротьба проти "низькопоклонства" перед Заходом, яка розгорнулася наприкін. 1948 р. Нехтуючи позитивним досвідом індустріально розвинених країн, комуністичний режим засуджував усе буржуазне, американське, західноєвропейське, прирікаючи країну на хронічне відставання в розвитку науки і техніки. Зокрема, академік Т. Лисенко та його спільники, підтримані партійним керівництвом, почали безглузду боротьбу проти генетиків. Упередженням було ставлення комуністичних ідеологів і до кібернетики, яку вони вважали лженаукою. Це призвело до того, що радянська наука відстала на десятиліття у найперспективніших галузях знань.

Отже, незважаючи на значну роль України у Другій світовій війні, вона й надалі залишалася цілком залежною від союзного центру. Чи не єдиними здобутками українців у цей час стали об'єднання переважної більшості українських земель у складі УРСР та входження її у 1945 р. до складу держав — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Членство в ООН хоча й було декларативним, та все ж нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі.

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилися у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як й інші народи СРСР, сподівалися на докорінні зміни в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їх надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни та на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

Україна під час Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики "спаленої землі", тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, загальна сума

збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила понад 40 % національного багатства. На руїни було перетворено 720 міст та 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. навчальних і науково-дослідних закладів, 19 тис. бібліотек, понад 30 Тис. колгоспів, радгоспів, МТС. 10 млн. осіб залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, які в Україні становили 8 млн. осіб, загальні демографічні втрати — понад 14 млн. осіб.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього за межі республіки було вивезено майже 1 тис. заводів, 30 212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн. голів худоби, 1,6 млн. т шкур, хутра тощо. Крім того, з України евакуювали понад 4 млн. людей. У Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. -І з усього, що було евакуйовано під час війни з І України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала жодної компенсації. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Щоправда, відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджальними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Усього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Серед них Дніпрогес, заводи "Запоріжсталь", "Азовсталь", машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава — Київ. На кін. 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище сільського господарства, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тягової худоби, насіння, робочих рук. Вироблена колгоспами продукція фактично, вилучалася державою методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а існували вони, в основному, за рахунок присадибних ділянок.

Село не забезпечувалося пенсіями. Більшість колгоспників не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України довершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946—1947 рр., який охопив значну територію, де проживали мільйони людей. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн. осіб загинуло. Траплялися випадки людодійства.

СРСР мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак добірну пшеницю вивозили за кордон, а власне населення партія й уряд кинули на поталу. В цілому експорт зернових із СРСР у 1946—1947 рр. становив 2,5 млн. т, що могло б вирішити проблему голодуючих регіонів.

Від голодної смерті багатьох східних українців урятувала допомога селян західноукраїнських областей, де ще не було колгоспів. Західні українці чесно, по-християнськи, виконали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі. Але їхньої допомоги було замало, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

Лише в 1947 р., на рішучі прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, Сталін дав вказівку виділити Україні продовольчу і насіннєву позику, а також 140 млн. руб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця "допомога" була мізерною, але якоюсь мірою полегшила становище мешканців південних областей України.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами "показухи" й окомилування. У 1947 р. вони вдалися до скасування карткової системи на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була пропагандистська акція. Голодна, розорена країна не могла прогодувати населення з допомогою карток, а скасувавши їх, поставила його на край прірви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька днів. Промислових товарів у продажу не було. Грошова реформа 1947 р. остаточно "почистила" кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Поряд із вагомими успіхами, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої

промисловості, сільськогосподарського виробництва значно відставали, не задовольняючи потреб населення у предметах споживання.

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. й українського, сподівання на суттєве поліпшення їх становища. До певної міри ці надії справдилися, оскільки такого розгнужданого терору, як раніше, вже не було. Однак СРСР і надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини.

Уже в перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася боротьба за владу, Україна відчула деяке полегшення: Відновилися елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові. Збільшилася частка українців у центральних державних і партійних установах УРСР. Вперше в історії УРСР посаду першого секретаря ЦК КПУ обійняв українець О. Кириченко.

У 1954 р. з нагоди 300-річчя "возз'єднання" України з Московією Верховна Рада СРСР видала указ про включення Кримської області до складу УРСР. Такі дії уряду й Верховної Ради РРФСР, які, добровільно ініціювали питання про передачу півострова Україні, були зумовлені неспроможністю Росії забезпечити населення і Чорноморський флот передусім продуктами харчування. З економічного погляду повоєнний Крим був банкрутом, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Тому, щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства.

Тим часом з ініціативи М. Хрущова, який вийшов переможцем у боротьбі за владу в Москві, розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який увійшов в історію під назвою відлига. Головним здобутком цього часу стала реабілітація безвинних жертв сталінських репресій.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС М. Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи Сталіна. Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним І змови, його військову некомпетентність, депортації цілих народів тощо. Гостро критикуючи Сталіна, М. Хрущов, проте* не згадував про злочинну суть самої комуністичної системи. Та, незважаючи на непослідовність, сам факт викриття зловісної діяльності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну на великий концентраційний табір.

В Україні процес десталінізації суспільного життя розгортався дещо повільніше, ніж у центрі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни стосувалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде набрали найстрахотливіших. ознак. Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла реабілітація, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Влада погодилася реабілітувати колишніх партійних і радянських керівників України, простих членів партії, проте не поспішала з реабілітацією сотень тисяч українців, звинувачених у "націоналізмі".

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти курсу на засудження "культу особи" Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що М. Хрущов у викритті Сталіна пішов надто далеко, т.зв. антипартійна опозиція вирішила усунути його від влади. Проте змовники -В. Молотов, Л. Каганович, Г. Доаленков, Д. Шепілов зазнали невдачі. У 1961 р. почалася нова хвиля десталінізації, кульмінацією якої стали винесення мумії тирана з кремлівського мавзолею та перейменування всіх об'єктів, які мали ім'я Сталіна.

З початком десталінізації було зроблено спробу переглянути й деякі аспекти економічної політики, щоправда, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім М. Хрущов почав реформувати сільське господарство у яке перебувало у стані хронічної кризи. В 1953 р. він домігся для колгоспів підвищення закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно; списання боргів; зниження податків; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції. Ці послаблення дещо оживили німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, М. Хрущов запропонував програму освоєння цілинних земель у Казахстані та Західному Сибіру. Однак це дало лише тимчасовий ефект, не вирішивши проблеми хронічного відставання сільського господарства.

Україна змушена була направити на цілину бл. 100 тис. молодих людей, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці.

Наступним кроком М. Хрущова стала т.зв. «кукурудзяно-горохова епопея». Спостерігаючи за успіхами аграрного сектору США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що мало підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958—1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном. У цілому негативні наслідки мали й ліквідація машинно-транспортних станцій (МТС) та передача їх техніки колгоспам, боротьба з присадибними господарствами тощо. Експерименти відбувалися також у промисловості. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Вважаючи над централізовані галузеві міністерства неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва, М. Хрущов замість них утворив територіальні управління — ради народного господарства (раднаргоспи). Це дало деякий ефект. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, було закрито сотні підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовано окремі міністерства, скорочено адміністративно-управлінський апарат. Тисячі заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, збільшили випуск теле- і радіоприймачів, пральних машин, пирососів, холодильників, фотоапаратів, мотоциклів, інших дефіцитних товарів. Темпи приросту промислової продукції у 1950-х — першій пол. 1960-х років майже вдвічі перевищували показники 1965—1985 рр. У цьому розумінні період правління Хрущова був найдинамічнішим для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Ні М. Хрущов, ні тим більше його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, ліквідацію централізації. Значно підривали "хрущовську відлигу" і покладали край будь-яким сподіванням на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки у зовнішній політиці. Після нетривкого поліпшення знову почав падати рівень життя народу. У країні зростало невдоволення. Стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини парт номенклатури, яка звикла до панівного становища і боялася його втратити у процесі численних хрущовських реорганізацій. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети — на Пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Після хрущовський період (1964—1984) у житті народів СРСР, у т. ч. України, увійшов в історію як період "застою", що виявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією, посиленням тоталітарних тенденцій, боротьбою з інакодумством. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна. "Косигінська реформа", суть якої полягала у введенні елементів ринкових відносин у планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Перші кроки реформи дали позитивні результати: пожвавилось сільськогосподарське виробництво, поліпшилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва зріс на 50 %, сільськогосподарського — на 21 %. Але вже на поч. 70-х років темпи реформи почали уповільнюватися: ініціатива підприємств не стикувалася з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату, нарешті, в Західному Сибіру знайшли великі поклади нафти, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До сер. 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний 50—60-м рокам динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину "загальносоюзного народногосподарського комплексу", стала заручницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів

СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції не: ухильно знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15-му місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно відобразилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т.зв. валові показники виробленої продукції, що призводило до істотного зниження її якості. Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. В сер. 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. Там були зосереджені кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки зумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник сягав 50—60 % і більше. Упродовж 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, яке перетворилося на якісний занепад на поч. 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо розвиток промисловості забезпечувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів. Це давало короточасний ефект, але кінцеві результати були низькими, фондвіддача спадала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст обсягу виробництва промисловості — з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %; національний дохід зменшився у своєму прирості з 45 до 16 %. На початку перебудови економісти підраховували, що реальний приріст ВВП у СРСР за період 1980—1985 рр. дорівнював нулю. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалось у 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинутих країнах.

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично зводилася до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30%. Наслідком такого господарювання стало систематичне невиконання планів у аграрному секторі. Знижувалися середньорічні темпи зростання виробництва та приросту сільськогосподарської продукції. Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером із закупівлі зерна за кордоном. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їх праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження "нафтодоларів". З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2 до 54,4 %. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — за різними даними, за період з 70-х до сер. 80-х років вони становили від 135 до 200 млрд. дол. США. Однак "нафтодолари" використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства.

Відповідно змінювався й добробут народу. Якщо наприкін. 60-х — на поч. 70-х років спостерігалось певне його зростання, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на

постійне підвищення середньої заробітної плати. Нemoжливiсть реалiзацiї доходiв через хронiчнi дефiцити на споживацькому ринку призводила до зростання iнфляцiї, зловживань у торгiвлi, спекуляцiї, розвитку ринкової економiки", формування мафiозних угруповань. Як наслiдок, наприкин. 70-х — на поч. 80-х рокiв Україна, як i весь СРСР, опинилася на межi економiчної прiрви.

"Перебудова", як i кожна "революцiя згори", була доволi обмеженою i непослiдною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинилася до рiзкого зростання полiтичної активностi широких народних верств. Демократизацiя дедалi бiльше охоплювала всi сторони життя українського суспiльства, яке, у свою чергу, все частiше почало звертати погляди до нацiональних глибин: iсторiї, культури, мови. У вереснi 1989 р. нарештi було звiльнено з посади В. Щербицького. Першим секретарем ЦК Компартiї України став В. Iвашко. Змiни у керiвництвi верхнього ешелону влади прискорили демократичнi процеси в Україні. Зокрема, важливою вiхою у нацiональному вiдродженнi стало прийняття у жовтнi 1989 р. Закону "Про мови в Українській РСР", згiдно з яким проголошувався державний статус української мови. У 1990 р. значного резонансу набули два масовi полiтико-просвiтницькi заходи новоствореного Народного руху України (НРУ, або Рух). Перший — "живий ланцюг", присвячений Акту з луки УНР i ЗУНР, у якому 21 сiчня пiд нацiональними прапорами стали до 3 млн. осiб від Iвано-Франківська через Львiв до Києва. Другий — велелюдне святкування у серпнi 500-рiччя українського козацтва. Значною мiрою завдяки Руховi у деяких захiдноукраїнських мiстах вiдбувся демонтаж пам'ятників Ленiна.

Складовою демократичних процесiв, якi вiдбувалися в Україні, став рух за легалiзацiю українських церков — греко-католицької та автокефальної православної.

Новий етап розвитку демократичних процесiв в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартiйностi. Першим широкомасштабним всеукраїнським полiтичним об'єднанням був Народний рух України за перебудову, установчий з'їзд якого вiдбувся у вереснi-1989 р. Головою НРУ було обрано поета I. Драча. Цей широкий суспiльно-полiтичний рух об'єднав рiзнi полiтичнi сили: від комунiстiв-реформаторiв до членiв УГС та iнших органiзацiй, що виступали з позицiй антикомунiзму.

Пiсля того як у березнi 1990 р. з Конституцiї СРСР було вилучено положення про "керiвну i спрямувальну" роль КПРС, партiйне будiвництво прискорилося. Лише впродовж року утворилося понад 20 полiтичних партiй та об'єднань, переважна бiльшiсть з яких або займали державницькi позицiї, або еволюцiонували до них. Серед них: республiканська, демократична, християнсько-демократична, соцiал-демократична, селянсько-демократична, демократичного вiдродження України, партiя зелених та iн. Новi партiї були слабкi органiзацiйно та матерiально i не могли реально конкурувати з КПРС. їх iстотно послаблювали також боротьба за лiдерство, невизначенiсть iдеологiї, соцiальної бази тощо. Разом з тим саме вони стали силою, яка розпочала рiшучу боротьбу проти монополiї компартiї на владу.

Значний вплив на розгортання демократичних процесiв в Україні, зростання нацiональної свiдомостi справили вибори 1989—1990 рр. Першими в часi були вибори народних депутатiв СРСР у березнi — травнi 1989 р., якi, незважаючи на всiлякi обмеження, стали першими альтернативними виборами за весь час iснування радянської системи. Хоча компартiйнi структури розгорнули несамовиту кампанiю проти демократичних кандидатiв, народними депутатами було обрано багатьох прихильникiв рiшучих змiн, серед них Д. Павличка, Р. Братуня, Ю. Щербака, В. Яворiвського, Р. Гром'яка та iн. За прямою трансляцiєю з Москви I З'їзду народних депутатiв СРСР iз затамуванням подиху спостерiгала вся краiна. Iнколи до мiкрофона пробивалися українськi депутати з демократичного табору. їх виступи, як i виступи депутатiв-реформаторiв з iнших республiк, були нещадним звинуваченням комунiстичного режиму. Все це впливало на свiтогляд навiть найлояльнiших до тодiшньої влади громадян.

У березнi 1990 р. вiдбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У процесi передвиборної кампанiї демократичнi сили республiки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенiтет України, багатопартiйнiсть i полiтичний плiуралiзм, рiвноправнiсть i рiзноманiтнiсть форм власностi, нацiональне вiдродження українського народу, необхiднiсть прийняття нової Конституцiї. В цiлому по республiцi Демблок здобув 1/4 мандатiв. Україна отримала перший у своїй iсторiї вiдносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати переобрання на себе всiєї полiтичної зради, що досi належала ЦК КПУ. Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР вiдбулися вибори до мiсцевих рад. У бiльшостi з них перемогу здобув компартiйний апарат. Зате в трьох галицьких областях — Iвано-Франківській, Львiвській, Тернопiльській — він зазнав нищiвної поразки i вперше змушений був перейти в опозицiю. По всiй Галичинi над примiщеннями мiсцевих органiв влади замаюрiли синьо-жовтi прапори. Демократичнi сили перемогли також в деяких схiдних i центральних мiстах, зокрема в Києвi.